

ЕТНОМАКРОКОД ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТ ФРАЗЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

У статті розглядається феномен етнічної та фразеологічної картин світу, у яких крізь призму семіотичної системи репрезентований етномакрокод духовної культури. Пропонується ієрархічна модель етномакрокоду, у структурі якого виділяються етнокоди та етносубкоди культури. Духовний світ людини у фразеосистемі інтерпретується через етномакрокод, що базується на ментальному, акціональному і вербальному рівнях в етнічній картині світу. Етнофразеологізми зберігають культурну інформацію і, відповідно, їх образи відображають семіотичний сенс етнокодів культури. У результаті вивчення матеріалу доведено, що етнокоди виступають модельною сферою для розробки методології інтерпретації етнофразеологічних одиниць.

Ключові слова: етнофразеологічні одиниці, фразеологічна картина світу, етномакрокод духовної культури, етнокод культури.

Савченко Л. В. Этномакрокод духовной культуры как репрезентант фразеологической картины мира. В статье рассматривается феномен этнической и фразеологической картин мира, в которых через призму семиотической системы репрезентируется этномакрокод духовной культуры. Предлагается иерархическая модель этномакрокода, в структуре которого выделяются этнокоды и этносубкоды культуры. Духовный мир человека во фразеосистеме интерпретируется через этномакрокод, базирующийся на ментальном, акциональном и вербальном уровнях в этнической картине мира. Этнофразеологизмы сохраняют культурную информацию и, соответственно, их образы отражают семиотический смысл этнокодов культуры. В результате изучения материала доказано, что этнокоды выступают модельной сферой для разработки методологии интерпретации этнофразеологических единиц.

Ключевые слова: этнофразеологические единицы, фразеологическая картина мира, этномакрокод духовной культуры, этнокод культуры.

Savchenko L.V. Ethnomacrocode of Sacred Culture as a Representant of Phraseological Picture of the World. This paper deals with the phenomenon of ethnic and phraseological pictures of the world, in which, in the light of semiotic system, ethnomacrocode of sacred culture is represented. Hierarchical model of ethnomacrocode is proposed, in its structure ethnocodes and ethnosubcodes of culture are identified. Sacred world in the phraseosystem is interpreted through ethnomacrocode, which is based on the mental, actional and verbal levels in the ethnic picture of the world. The author presents the system of ethnocodes and ethnosubcodes on three levels. Mental level includes mythological ethnocode (with animistic, fetish, totemic, cosmogonic, astral, eschatological, and other ethnosubcodes), etiological, demonological and anthropomorphic, religious ethnocodes, ethnocode of beliefs. Actional level is represented by traditional (with calendar, family, social and ceremonial, church traditional ethnosubcodes), ritual, customary, divination ethnocodes. On the verbal level ethnocodes of incantation, oath, swear, curse and ethnocodes are defined. Ethnic phraseological units preserve cultural information, and accordingly their images reflect the semiotic sense of ethnocodes of culture. The result of research testifies that ethnocodes are model area for the development of the interpretation methodology of ethnic phraseological units.

Keywords: ethnic phraseological units, phraseological picture of the world, ethnomacrocode, spiritual culture, ethnocode of culture.

Востанні десятиліття вивчення феномену картин світу посіло чи не основні позиції в лінгвістиці. Цим питанням займалися українські та російські

вчені: Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, С. Я. Єрмоленко, В. В. Жайворонок, Ю. М. Караулов, Л. А. Лисиченко, Ю. С. Степанов, Ж. П. Соколовська, Н. В. Уфимцева, Т. В. Цив'ян. У кожного дослідника своє розуміння понять *картина світу* і *мовна картина світу*, однак їхню інтерпретацію поєднує спільний аспект – світобачення. Мова відображає картину, під якою розуміють глобальний образ світу у свідомості людини, що формується в процесі духовної діяльності людини та її буття в цьому світі.

Метою поданої статті є коментар щодо поняття етномакрокод духовної культури як репрезентанта й складника фразеологічної картини світу.

Лінгвістика приділяє багато уваги антропоцентричності мови – взаємодії людини та мови в процесі її творення й пізнання світу. Поглиблене мовознавче вивчення цього поняття дає підстави говорити про мовну картину світу. Це «мозаїкоподібна польова структура взаємопов'язаних мовних одиниць, що через складну систему фонетичних явищ, лексико-семантичних і граматичних значень, а також стилістичних характеристик відбиває відносно об'єктивний стан речей довкілля і внутрішнього світу людини» [5: 15]. Мовна картина світу створена народом протягом його історії й образно втілена у фразеосистемі. Закономірним явищем вважаємо виділення в структурі мовної картини світу фундаментального її фрагменту – фразеологічної картини світу, вербальними засобами вираження якої є фразеологічні одиниці (ФО), що всебічно відображають дійсність. У кожній мові фразеологічна картина світу самотуння, визначається національною специфікою, відображеною у фразеосистемі. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки посилюється увага до системного вивчення фразеологічного складу мови та його тематичного опису. Національно-культурна специфіка ФО зумовлена як екстралінгвальними, так і мовними чинниками. Система образів, закріплених у мові, нерозривно пов'язана з матеріальною, соціальною та духовною культурами мовної спільноти, а це свідчить про її культурно-національний досвід і традиції.

Фрагментом картини світу вважаємо частину світобачення народу, що зберігає етнічно та культурно мотивований інформативний зміст. У зв'язку з цим виокремлюємо *мотивований духовною культурою фрагмент картини світу*, у якому відображаються духовно-ціннісні уявлення про буття, навколишню дійсність і людину. Поняття *духовна культура* бере початок з історико-філософських ідей В. фон Гумбольдта, який стверджував, що «мова тісно переплетена з духовним розвитком людства й допомагає йому на кожному ступені локального прогресу чи регресу, відбиваючи в собі кожен стадію культури» [4: 69]. Духовна культура створює особливий світ цінностей, формує і задовольняє наші інтелектуальні та емоційні потреби. Завдяки закріпленню в знаках та символах духовна культура стає відносно самостійною щодо її творця – людини.

У світлі сучасних уявлень про картину світу спостерігається *етнічна картина світу*, під якою розуміють цілісне уявлення про буття етносу, основна функція якої – впорядкування системи уявлень. Через етнічну картину світу людина отримує такий образ навколишнього світу, у якому

всі елементи світобудови структуровані за принципом буття самої людини. Вона змінюється з плином часу, однак основа однієї етнічної картини є платформою для побудови нової, що дає можливість людині взаємодіяти зі світом [див. 2; 6; 7].

Уявлення про картину світу, етнічну картину світу та її фрагменти можна передати через ієрархічну індуктивно-дедуктивну схему: *картина світу* → *етнічна картина світу* як *фрагмент картини світу* → *етнічна картина світу, мотивована духовною культурою* як її *фрагмент*. Фрагменту етнічної картини світу підпорядковані константи культури – вічні образи, які входять у ядро культури, як міфи й архетипи та етнічні константи, що виконують в етнічній культурі роль основних механізмів і відповідають за психологічну адаптацію етносу до навколишнього середовища. На позначення культурно важливих елементів використовуються терміни «константа культури» (Ю.С. Степанов), «етнічна константа» (С.В. Лур'є). Крім цього відомі й інші термінопоняття: «ключовий культурний концепт» (А. Вежбицька), «лінгвокультурний концепт» (С.Г. Воркачов), «концепт етнокультури» (В.Л. Іващенко), «етноконцепт» (О.О. Селіванова), «лінгвокультурема» (В.В. Воробйов), «логоепістема» (В.Г. Костомаров), «лінгвокультурологема» (Н.О. Мех). Базовими елементами етнокультурного простору є *етнолексеми*, тобто поняття етнокультури, у яких вербалізуються коди культури й *етнокомпоненти*, що закріплені в структурі ЕФО та експлікуються в системі етнокодування. Елементи культури етносу структуруються в ієрархічній індуктивно-дедуктивній схемі: *етнічна картина світу, мотивована духовною культурою* → *етнічна константа* як *елемент етнічної картини світу* → *етнолексема* як *лексична репрезентація етнічної картини світу*. Усі ці елементи матеріалізуються в базовому компоненті культури – мові, а їх зміст інтерпретується через вербальну репрезентацію у фразеосистемі. Ієрархічну індуктивно-дедуктивну систему від мовної картини світу до її мінімальних елементів – етнокомпонентів ЕФО відображено за допомогою схеми: *мовна картина світу* → *фразеологічна картина світу* як *фрагмент мовної картини світу* → *фразеологічна картина світу духовної культури* як *макрофрагмент фразеологічної картини світу* → *ЕФО* як *елемент фразеологічної картини світу* → *етнокомпонент* як *мікрофрагмент ЕФО, що репрезентує фразеобраз у фразеологічній картині світу*. У фразеології української мови низка етнокомпонентів наділена ознаками констант: *хліб, коровай, кожух, вінок, калина, молода, душа, топтати, переливати, божитися* та ін.

Фрагмент етнічної картини світу в її духовному вияві репрезентує *етномакрокод духовної культури* як сукупність семіотичних образів, що базуються на етнокультурних знаках, пов'язаних із моральними цінностями, настановами і правилами, традиціями і звичаями, віруваннями і повір'ями, обрядово-ритуальними магічними діями, що сформувалися під впливом міфологічних і християнських уявлень. Структурну модель можна відобразити за допомогою такої схеми: *етномакрокод духовної культури (фрагмент етнічної картини світу)* → *макросистема етнокодів духовної культури* → *мікросистема етносубкодів духовної культури* (I-III рівні). Між поняттями,

зафіксованими в схемах, є чіткий зв'язок, оскільки одне впливає з іншого, ширше поняття поглинає вужче. Крім того, простежується паралельна взаємодія двох явищ: картина світу з її складниками відбивається в інших картинах світу. У фрагменті етнічної картини світу, що мотивований духовною культурою, ФО є тим мікротекстом, який у мові виступає вербальним етнокультурним утворенням, у процесі згортання якого і виникає культурно чи етнічно маркована ЕФО в системі етномакрокоду духовної культури.

Для носія мови важливим є не тільки загальне значення ФО, що, як відомо, не виводиться зі значень слів-компонентів і закріплене в мовній пам'яті, але й значення компонентів. Відбувається розкодування змісту слів-компонентів, що його суб'єкт мовлення знаходить саме в коді. Співвіднесення слів-компонентів ФО і ФО в цілому з кодами культури відбивається у фрагменті фразеологічної картини світу, звідки і виникає розуміння семантики ФО, сприймається фразеообраз, визначається аксіологічне значення тощо. Слово-компонент фразеологізму стає «свого роду культурним знаком, оскільки несе в собі згущений смисл певної дії, є іменем культурної ситуації, іменем ритуалу, обряду тощо» [3: 100]. Компоненти ФО, мотивовані кодами культури, співвідносяться з такими джерелами: живими істотами, артефактами, ментофактами, діями людини, її вчинками тощо, які є предметами їх осмислення й оцінювання в процесі життєдіяльності.

Останнім часом поняття «етнокод» використовується в різних сферах діяльності: історії, культурології, етнографії, літературознавстві, мовознавстві. Його інтерпретують як інтелектуальний, духовний етнокод, наявність якого відрізняє націю, що має власну історію, від механічної кількості людей. Термін *етнокод* використовуємо на позначення етнофрагментів духовної культури (міфів, обрядів, вірувань, звичаїв, клятв, замовлянь), на основі яких виникли етнофразеологічні одиниці (ЕФО).

Духовна культура включає глибинний шар духовних етнічних та культурних надбань і цінностей, вироблених віками акціональних дійств і ментальних уявлень, що й охоплюють певний етнокультурний простір – етномакрокод духовної культури, у якому виявлено систему *етнокодів*, підсистему етнокодів – *етносубкоди* I–III рівнів. У фразеології *етнокод* духовної культури співвідноситься з образною основою (внутрішньою формою) ЕФО, яка сформувалася під впливом етнофрагментів – міфів, обрядів, вірувань, клятв, ритуалів тощо в системі етномакрокоду духовної культури етносу і є індикатором визначення походження фразеообразів [див. 8: 72]. Залежно від того, за допомогою яких способів вираження етнокультурної інформації відображається етномакрокод, виокремлюємо групи етнокодів, що експлікуються через ментальний, акціональний, вербальний зрізи.

Перша група базується на ментальній трансформації етномакрокоду. Під ментальністю розуміємо сукупність соціально-психологічних настанов, звичок свідомості, що формують способи бачення світу й уявлення людей, які належать до тієї або іншої соціально-культурної спільноти. Як свідчить аналіз наукової літератури, менталітет трактують як деяку глибинну структуру свідомості, яка залежить від соціокультурних, мовних, географічних,

психологічних та ін. чинників. Менталітет — це «категорія, що відображає внутрішню організацію та диференціацію ментальності, склад розуму, склад душі народу» [9: 54]. Одне із завдань сучасної лінгвістики — дослідити менталітет через мову, оскільки колективна свідомість у мові кодує відповідні онтологічні цінності. Мова виступає наявним зразком колективної дискурсивної практики, чим є фольклор і паремійний корпус, фразе фонди: у бутті мови об'єктивується буття етносу. Ознакою менталітету визначають статичність, завдяки якій і відбувається процес колективного кодування — декодування явищ етнобуття через народ, який і є носієм менталітету. Статичність дає можливість декодувати і виявляти смисли, закладені у фразеології. Через мову людина пізнає світ, вона є джерелом відображення менталітету: «мова, мислення, менталітет і культура народу взаємопов'язані настільки тісно, що практично утворюють єдине ментально-семіотичне ціле» [1: 142].

У формуванні цієї групи етнокодів підгрунтам виступають колективні уявлення етносу. Виокремлюємо етнокоди, а в їх структурі низку етносубкодів культури I–III рівнів, які продуктивно відобразилися в ЕФО: 1) міфологічний етнокод (*затрусити зеленим маком; гнати козу; пустити червоного півня*) з системою *етносубкодів*: а) анімістичний (*власне анімістичний: тримати рот на замку; антропоморфічний: як з води зі словом рости; вітром надуло; фізіоморфічний: вовчий погляд; зміїний розум*); б) фетишний: *лежати на плечах; клин клином вибивати*; в) тотемний: *сісти на кожух; водити козу*; г) космогонічний: *Молочний шлях; пройти крізь чистилище, на чому світ стоїть*; г) астральний, зокрема, *солярний: місце під сонцем, селенарний: як з місяця звалитися, астрологічний: діставати зорі (зірки) [з неба]*; д) есхатологічний: *до самого судного дня; у тартарари котитися*; е) міфонімний, зокрема, *міфоантропонімний: за царя Гороха (Панька, Тимка, Хмеля), міфоперсонімний: геркулесові стовпи; нитка Аріадни, міфотеонімний: щоб на тебе Див прийшов; Велесова борода, міфотопонімний: канути в Лету, міфозоонімний: між Сцїллою і Харібдою*; 2) етіологічний етнокод: *хай тебе хундя потрясе; відігнати пропасницю; холера його принесла; як гостець бабу*; 3) демонологічно-антропоморфний етнокод: *завести в блуд; годувати злидні; трясця трясе; лунь ухапила*; 4) етнокод повір'я (*прикмет*): *як дідько в градовій хмарі; лелека приніс; пловати через поріг; три чисниці до смерті; долоні чухаються*; 5) релігійний етнокод: *не до Петра, а до Різдва; як на Великдень; дорога до Бога* об'єднує такі етносубкоди: а) духовно-особистісний: *витрясти душу*; б) біблійний: *метати бісер перед свинями*; в) агонімний: *щоб ти не дочекав ні Різдва, ні Петра, ні дрібненьких свят*; г) геортонімний: *мерзлого в Петрівку; на кінський великдень*; г) релігійно-локальний: *як Марко по пеклу; той світ*; д) атрибутно-сакральний: *як дідько від хреста; на ладан дихати*.

Підгрунта наступної групи пов'язується з трансформацією етномакрокоду через *акціональний зріз*. У формуванні цієї групи важлива функція належить акціональним діям, якими супроводжуються певні обрядодії, ритуали, клятви, а також рухам та поведінці, що виступають складниками при виконанні звичаїв. Етнофразеологія етномакрокоду експлікована у векторі акціонального зрізу, інтерпретованого послідовністю дій у виконанні учасників

обрядів. Сценаріями формування фразеобразів стали фрагменти звичаїв, ритуалів, ворожінь, що базуються на виконанні системи усталених фізичних дій, традиційних рухів, жестів, поведінки, закладених у свідомості людини на рівні автоматичних дійств. У фразеології етнокоди акціонального зрізу співвіднесені з образною основою ЕФО, сформованою під впливом фрагментів комплексу акціональних магічних актів. Однак етнокоди пронизані ментальними уявленнями, оскільки міфологія, вірування, релігія є засобом збереження й упорядкування культури. У цьому векторі виділяємо етнокоди й етносубкоди I рівня: 1) *традиційно-обрядовий етнокод справляти колодія; вивісити рушник на балку; жити на віру; у хрест увійти* включає такі етносубкоди: а) календарно-обрядовий: *коляду пити; ще й кінь (кіт) не валявся (не женився)*; б) родинно-обрядовий: *у чоботах її чоловік помер; край пічки народитися*; в) громадсько-обрядовий: *наче каша закопана; будуть твоїми слідами дзвонове серце мазати*; г) церковно-обрядовий: *у Божу крижму вписатися; піти до вінця*; 2) *звичаєвий етнокод: переганяти на гречку; на розбір шапок; одягати хомут; бити шнуром від дзвонів*; 3) *ритуальний етнокод: вивести на чисту воду; як з воску вилитий; гнути харамана; мов по зорях читати*; 4) *етнокод ворожіння: рвати (скубти, дерти) волосся; заплачеш в гіркий череп (кулак); як найнявся*.

Не менш продуктивною є група ЕФО, фразеобрази яких реалізовані на рівні вербально-акціонального зрізу. У фразеології етнокоди цього зрізу співвіднесені з образною основою ЕФО, виокремленою з магічного вербального контексту чи сформованою під впливом фрагментів комплексу магічних дій. Однак акціональний і акціонально-вербальний зрізи пронизані ментальними уявленнями. Через вербально-акціональний зріз інтерпретовано ЕФО, співвіднесені з такими етнокодами: 1) *етнокод замовляння: як сім баб пошептало; як корова язиком злизала; волос вилити; у семи водах не обмисш*; 2) *етнокод клятви: хай на мені дерня поросте; ця правда ясніша за сонце; дати голову навідріз; землю їсти (гризти)* — акціональний вияв; *давати чесне слово* — вербальний вияв; 3) *етнокод божби: як перед Богом; клянуся милим Богом; хай мене Господь покарає* — вербальний вияв; 4) *етнокод прокляття: щоб тебе горою підняло; щоб ти скрізь сонце пройшов; бий тебе сила Божя; щоб твою кість викидало з того світу* — вербальний вияв; 5) *етикетний етнокод: дай боже час добрий; напиться до кого; на добрий день давати; вибачки кувати* — вербальний вияв; *бити лобом об землю; бити поклони* — акціональний вияв.

Отже, в ЕФО завдяки компресії духовної культури найбільш яскраво виявляється національно-культурна специфіка мови, її зв'язок із духовним життям етносу. Етнокультурний рівень в ЕФО має особливий план вираження, оскільки для нього властиве використання не лише вербальних знаків, але й невербальних засобів. Він зберігає значну частину ментальних ознак і високий рівень акціональних зв'язків, виявляє велику стійкість, що дає можливість зберігати образні елементи частково втрачених рівнів культури. В етнічній картині світу через етномакрокод у фразеології відбивається внутрішній духовний світ людини, що проявляється на ментальному, акціональному і вербальному рівнях. Етномакрокод пронизаний етнокодами

і, відповідно, у його структурі зберігається інформація про національну та фразеологічну картини світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Буянова Л. Ю.** Русская фразеология как ментально-оценочная отражательная система и культурный код познания [Текст] / Л. Ю. Буянова // Фразеология, познание и культура : сб. докл. 2-й Муждунар. науч. конф. : в 2 тт. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. – Белгород, 2010. – Т. 1 : Фразеология и познание. – С. 142–146.
2. **Голубовська І. О.** Етнічні особливості мовних картин світу [Текст]: Монографія / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с. 3. **Гудков Д. Б.** Телесный код русской культуры : материалы к словарю [Текст] / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гнозис, 2007. – 288 с. 4. **Гумбольдт В. фон** Избранные труды по языкознанию [Текст] / В. фон Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 400 с. 5. **Жайворонок В. В.** Українська етнолінгвістика: нариси : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. [Текст] / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с. 6. **Лисиченко Л. А.** Структура мовної картини світу [Текст] / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 36–41. 7. **Лисиченко Л. А.** Лексико-семантичний вимір мовної картини світу // Лисиченко Л. А. – Харків : Вид. груп. «Основа», 2009. – 191 с. 8. **Савченко Л. В.** Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти [Текст] : монографія / Любов Савченко. – Сімферополь : Доля, 2013. – 600 с. 9. **Степанов Ю. С.** В трехмерном пространстве языка: семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства [Текст] / Ю. С. Степанов. – М., 1985. – 336 с.

Савченко Любов Василівна – кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри культури української мови, Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, Україна, м. Сімферополь, просп. Академіка Вернадського, 4.

E-mail: Lubov29@bk.ru

<http://orcid.org/0000-0002-4726-6522>

Savchenko Lubov Vasylivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Professor at the Department of Ukrainian Speech Culture, Tavrida National University named after V.I. Vernadsky. Ukraine, Crimea, Simferopol, Vernadsky Ave., 4.